

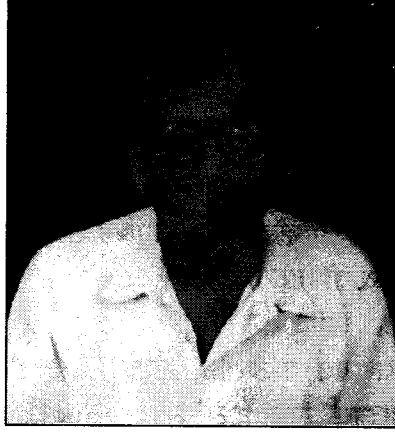
प्राणाचार्य वैद्यभूषण पुरुषोत्तमशास्त्री हिलेकर, अमरावती.

श्रीरंग श्री. हिलेकर, अमरावती मो. ९४२२१११८९३ हिलेकरश्रीरंग@बीमेल कॉम

केवळ गौरवाने लिहावे म्हणून नाही, तर साक्षात धन्वतरी म्हणूनच ज्यांचा गौरव व्हावा असे पुरुषोत्तम सखाराम हिलेकर हे माझे आजोबा. मी त्यांना प्रत्यक्ष पाहिले नाही हे खरे, तरीसुद्धा....

लौकिकच सांगावयाचे तर- आजच्या रत्नागिरी जिल्ह्यातील नाधवडे गावात दिनांक ५ जुलै १८९३ चा त्यांचा जन्म आणि आयुष्य घालवले विदर्भातील अमरावती या शहरात. दिनांक २ जुलै १९५३ रोजी पुणे येथे आपले शिष्य वैद्य पांडुरंगशास्त्री देशपांडे ह्यांच्या निवासस्थानी त्यांनी आपली इहलोकयात्रा संपवली. घरातील आधीच्या आणि नंतरच्या दीर्घायुषी पिढ्यांचा विचार करता ६० वर्षांचे त्यांचे आयुर्मान अल्पच म्हणावे लागेल. पण या ६० वर्षांत त्यांनी हिलेकर या नावाला थोरवीचे अनेक अविस्मरणीय आयाम मिळवून दिले. भारतीय वैद्यक विद्येची उपासना करण्यात त्यांनी आपले उभे आयुष्य वेचले.

ते यशस्वी आणि नामांकित चिकित्सक तर होतेच, पण थोर आयुर्वेदशास्त्रीही होते. निर्भय आचरण, मूलगामी चिंतन, परिणामकारी भाषण, उद्बोधक लेखन आणि मर्मग्राही अध्यापन या पंचप्राणांनी त्यांचे वैद्यकीय जीवन संजीवित झाले होते. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात संपूर्ण भारतवर्ष एका सर्वस्पर्शी संक्रमणावस्थेतून कालक्रमणा करित होता. भारतातील विद्या, कला, शास्त्रे यांच्या पुनरुज्जीवनाचा तो उषःकाल होता. प्रत्येक सुबुद्ध व्यक्ती आपली रूची आणि क्षमतेप्रमाणे या पुनरुज्जीवनाच्या कार्यात

सहभागी होत असे. हिलेकरशास्त्री याच काळातले. भारतीय वैद्यक विद्येच्या संबंधात वरील पुनरुज्जीवनाच्या कार्यात आपला खारीचा वाटा उचलला; तो किती होता, काय होता, त्याने काय साधले हे सर्व पुढे येईलच, पण हा वाटा उपेक्षणीय नव्हता वा विस्मरणीयही नव्हता इतकेच येथे सांगावयाचे.

माझा विषय निराळा. त्यामुळे आयुर्वेदात त्यांचे कर्तृत्व किती मोलाचे होते. हे मी सांगणे थोडे अन्यायी होईल. सरित्पतिचे जल मोजवेना। माध्यान्हिका भास्कर पाहवेना। मुठीत वैश्वानर बांधवेना। तैसा शिवाजी नृप जिंकवेना। हे जे छत्रपतींचे वर्णन करताना होते तसेच माझे होईल.

अगदी अल्पवयात त्यांनी घर सोडले आणि नाधवडे ते पुणे हा प्रवास पायी करून प्रसिद्ध वैद्य प्राणाचार्य बाळकृष्णशास्त्री लागवणकर ह्यांच्याकडे आयुर्वेदाचे शिक्षण घेतले. या वेळेस पुण्याच्या वेदशास्त्रोत्तेजक सभेकडून शिष्यवृत्ती मिळवून आयुर्वेदातील वैद्यभूषण ही पदवी मिळवली. त्यानंतर

जगन्नाथपुरीच्या शंकराचार्यांकडून प्राणाचार्य हा सन्मान आणि झांशी आयु. विश्वविद्यालयाची आयुर्वेद बृहस्पती (Doctor of Science in Ayurveda) असे उत्तरोत्तर मान- सन्मान त्यांना प्राप्त झाले.

लौकिक अर्थाने प्रमाणपत्र मिळवणे निराळे आणि जन्मभर त्याच विषयाचा ध्यास घेऊन जगणे निराळे. ह्या विषयात ते स्वतः तर मोठे झालेच; पण आधुनिक काळात लुप्तप्राय होत असलेल्या ह्या विषयालाच नव्हे, वेदाला त्यांनी आपल्या अभ्यासाने, कर्तृत्वाने नवसंजीवन दिले. आपले कुलदैवत श्री सूर्यनारायण ह्याचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून सूर्य अधिष्ठिली प्राची। जगा राणीव दे प्रकाशाची। याप्रमाणे त्यांनी वर सांगितल्याप्रमाणे आयुर्वेद या विषयावर असंख्य विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन व अध्यापन केले. आयुर्वेदाविषयी त्यांना इतका जाज्वल्य अभिमान होता की- आयुर्वेदातील एकही अक्षर वृथा आहे हे दाखवा; मी स्वतः मंबाजीप्रमाणे आजवरच्या सर्व आयुर्वेद संहितांना जलसमाधी देईन, असे ते आत्मविश्वासाने म्हणत.

संस्कृत आणि मराठी-हिन्दीमधून केलेली त्यांची आयुर्वेदाच्या मूळ प्रमेयापर्यंत पोचवणारी अभ्यासपूर्ण आणि अत्यंत ओजस्वी अशी शब्दांतील व्याख्याने, याशिवाय अनेक मूलभूत ग्रंथांचे लेखन त्यांनी केले. त्यातील काहींचा नामनिर्देश करणे येथे औचित्याचे ठरेल. १) आयुर्वेदातील मूलतत्त्वे (अथवा त्रिदोष), २) सार्थरसरत्नसमुच्चय

भाषांतर, ३) आयुर्वेद औषधी विज्ञान, रसवीर्य विपाक प्रभाव आणि ४)शरीरं तत्त्वदर्शनम् नाम वातादिदोषविज्ञानम्. यातील शरीरं तत्त्व... ह्या ग्रंथाचे मोल विलक्षण आहे. या विषयातील तज्ज्ञच या ग्रंथाचे मोल अधिक चांगले सांगू शकतील. हा एकच ग्रंथ जरी त्यांनी निर्माण केला असता, तरी त्यांचे संपूर्ण कर्तृत्व, आयुर्वेदातील मूलभूत चिंतन, यातून व्यक्त झाले असते. १९४६ मध्ये रचलेला, १२०० हून अधिक संस्कृत श्लोकांचा व त्यांनीच केलेल्या संस्कृत

टीकेचा हा ग्रंथराज आजही आयुर्वेद महाविद्यालयात आदर्श गणला जात आहे. चरक-सुश्रुत, शारंगधर ह्यांच्या काळानंतर गेल्या १००० हून अधिक वर्षांत आयुर्वेद विषयात असा मूलभूत- स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण झाला नाही, ही अतिशयोक्ती वाटली तरी वस्तुस्थिती आहे. ह्याचे आतापर्यंत हिन्दी, मराठी आणि कर्नाटकी भाषेत

भाषांतर झालेले असून आता इंग्रजीत करण्याचा माझा प्रयत्न आहे. त्यांची राहिलेली एक इच्छा म्हणजे, आयुर्वेदीय पदार्थविज्ञानाची पुनर्रचना करून आयुर्वेदीय फिजिक्सच नव्याने निर्माण करावे, ही त्यांचे सुपुत्र आयुर्वेदाचार्य श्रीनिवास पु. हिलेकर म्हणजे माझ्या वडीलांनी पूर्ण केली.

त्यांच्या वक्तृत्वाविषयी काय बोलावे? माझ्या जन्मापूर्वीच ते दिवंगत झाल्याने मी ते ऐकण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही आणि त्या काळात आजच्यासारखी सहज उपलब्ध अशी रेकॉर्डिंगची

व्यवस्थाही नव्हती. पण त्यांचे उत्स्फूर्त, आक्षेपक प्रतिपक्षाची अक्षरशः चिरफाड करणारे खंडनात्मक व नंतर उत्तरार्धात केलेले स्फोटक पण अभ्यासपूर्ण आणि दीर्घ चिंतनातुन बाहेर पडणारे ओघवते व तरीही लालित्याने ओतप्रोत असे मंडनात्मक व्याख्यान चुकवू नये म्हणून तज्ज्ञ आणि अज्ञ आणि अशा दोघांचीही प्रचंड गर्दी झाल्याचे अनेक उल्लेख मला वृत्तपत्रांत आणि काही नियतकालिकांत आढळले आहेत.

आयुर्वेदाच्या प्रचारार्थ २५ वर्षांहून

स्वतंत्र चिकित्सा, औषधी निर्माण, त्यात काही स्वतःची विशिष्ट व परिणामकारी सूत्रे तयार करणे, वक्तृत्व, लेखन याव्यतिरिक्त त्यांनी अनेक उद्योग केले. त्यांच्या अनेक रुग्णांचे केस पेपर बघून त्यांच्या विशिष्ट औषधीयोजनेची पद्धत अभ्यासायला नाशिकहून वैद्य देशमुख माझ्याकडे येऊन गेले. पनवेलहून प्रसिद्ध होणारे 'आरोग्य मंदिर' हे मासिक त्यांनी अमरावतीच्या नुकतीच शताब्दी संपन्न केलेल्या श्री हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळ या विश्वविख्यात संस्थेतील ज्येष्ठ कार्यकर्ते डॉ. कोकडेंकर आणि वैद्य श्री. हरिहरराव देशपांडे यांच्या सहकार्याने

१९३८ मध्ये सुरू केले. त्यात स्वतः नियमित लेख व अनेक लेखमाला तर लिहिल्याच, पण अनेक वर्षे संपादनाची जबाबादारीही सांभाळली. यानिमित्त त्यांनी आयुर्वेदविषयक बहुमूल्य साहित्य सातत्याने निर्माण केले व अनेक नवोदितांकडून करवलेदेखील.

आयुर्वेद प्रचारार्थ सार्वजनिक जीवनात अनेक सभा आणि संमेलनांत ते नेहमीच अग्रस्थानी राहत. महाविदर्भ प्रांतीय वैद्य संमेलन, अखिल भारतीय आयुर्वेद विद्यापीठ शिक्षा संमेलन, निजाम

प्रांतीय वैद्य संमेलन, वऱ्हाड-मध्यप्रांतीय वैद्य संमेलन, प. खानदेश प्रांतीय वैद्य संमेलन या सर्वांत तर त्यांनी अध्यक्षस्थान भूषविले. मध्य प्रदेश देशी वैद्यक बोर्डाचे सदस्यत्व, भारत आयुर्वेद विद्यालयाचे प्रधान अध्यापक, नागपूरच्या भारतीय वैद्यक समन्वय समितीचे कार्याध्यक्ष आणि पकासा

समन्वय रुग्णालयाचे प्रधान चिकित्सक अशा महत्त्वाच्या पदांवर ते सक्रीय होते.

अमरावतीचे जगप्रसिद्ध श्री हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळ आणि पुरुषोत्तमशास्त्री ह्यांच्यात एक निराळाच संबंध होता. इतका की, त्यावरच एक स्वतंत्र लेख लिहावा लागेल. कारण दोघेही मोठे. संस्था तिच्या क्षेत्रात, तर शास्त्रीबुवा त्यांच्या क्षेत्रात. दोघेही अजोड. श्री अंबादासपंत वैद्य, भारतरत्न श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे, कुष्ठनिर्मूलन कार्याला वाहून घेणारे तपोवन या संस्थेचे श्री. शिवाजीराव पटवर्धन आणि अनेक थोरामोठ्यांशी त्यांचा स्नेह होता. श्री.

शिवाजीराव पटवर्धन घरी येत असल्याचे मला आजही आठवते.

१९४७ मध्ये स्वतंत्र झालेल्या भारताच्या नवनिर्मितीत आयुर्वेदाचे स्थान काय; त्याची व्यावसायिक, व्यावहारिक, शैक्षणिक आणि सर्वांगीण व्यवस्था कशी असावी, ह्याची सविस्तर योजनाच त्यांनी लिहून काढली. अनेक प्रांतशासनाने ती अंमलातही आणली.

वैयक्तिक उत्कर्षाबरोबरच त्यांनी सामाजिक जबाबदारीचे भान न सोडता अनेक मोठ्या कार्यात नेहमीच पुढाकार घेतला. १९३९ च्या त्रिपुरा काँग्रेस अधिवेशनात फार मोठ्या प्रमाणावर त्यांनी श्री. नानासाहेब पुराणिक व वैद्य श्री. हरिहरराव देशपांडे यांच्या सहकार्याने आयुर्वेदीय रुग्णालय व चिकित्सालयाची योजना केली. १९४३-४४ च्या सुमारास अखंड बंगालमधील भीषण दुष्काळात त्यांनी फार मोठ्या प्रमाणावर आयुर्वेदीय औषधांचा पुरवठा तर केलाच, पण प्रत्यक्ष जाऊन वैद्यकीय सेवा देण्याचे सौजन्य पार पाडले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या गुरुदेव सेवा मंडळाच्या २००० शिष्यवर्गाला स्वतःच्या जागेत आयुर्वेदीय प्राथमिक उपचार कसे करावेत याचे शास्त्रीय ज्ञान देणारे वर्ग चालवून खेड्यापाड्यांत प्रथमोपचार केंद्र

उघडण्याकरता सज्ज केले.

पात्रे त्यागी, गुणे रागी, संविभागीच बंधुषु। शास्त्रे बोद्धा, रणे योद्धा पुरुषः पंचलक्षणः॥ हे वचन त्यांनी आयुष्यभर सार्थ केले. ज्ञानधनाचे सत्पात्री दान देणे, सद्गुणांचा आदर करणारी रसिक वृत्ती, ज्याला आपले म्हटले त्याच्या सुख-दुःखात सख्या भावाप्रमाणेच साथ देणारे, आयुर्वेदशास्त्राचे प्रत्यक्ष बृहस्पती आणि शास्त्रीय वादविवादात रणकर्कश रामाप्रमाणे प्रतिपक्षाला आपल्या ज्ञानखड्गाने नामोहरम करणारे- असे त्यांचे वर्णन त्यांचे समकालीन वै. जळुकरशास्त्री यांनी अत्यंत यथार्थपणे केले होते. लौकिक अर्थाने ते श्रीमान होतेच; पण खरी श्री म्हणजे धृति-नीति, बुद्धी. प्रीति... इत्यादी ऐश्वर्य आणि असेच श्रीवैभव त्यांच्याजवळ होते. मात्र हे वैभव त्यांनी स्वतःपुरते मर्यादित न ठेवता 'सहनौ भुनक्तु' या वचनाप्रमाणे स्वतःही रसिकपणे भोगले आणि आपल्या संबंधितांना, गरजूंना, गरीब विद्यार्थ्यांना त्याचा लाभ करून दिला. 'आदानं हि विसर्गाय' हे रघुवंशातील राजांचे वचन त्यांच्याबाबतीत अनेकांनी अनुभवले.

त्या काळचे अमरावतीचे कलाजीवन मास्टर दीनानाथ मंगेशकर, उदयोन्मुख पंडित भीमसेन जोशी, श्री. गोविंदराव

टेंब्ये, बालगंधर्व आणि अनेक थोरामोठ्यांनी संपन्न केले. आमच्या घरात तबला, पेटी, तंबोरा आणि बुलबुलतरंग ही सर्व वाद्ये असत. स्वतःही उत्तम तबला वाजवीत. गुणिजनांचा आदरसत्कार करणे, आपल्या राहत्या वाड्यात त्यांच्या बैठका आयोजित करणे, अनेक गरजू विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष आपल्या घरी ठेवून घेऊन त्यांना शिक्षण देणे- हे सर्व त्यांनी आयुष्यभर केले. आजही अनेक वृद्ध मला भेटतात आणि 'आम्ही तुमच्या आजोबांचे ऋणी आहोत, त्यांच्यामुळेच आम्हाला हे सुखाचे दिवस दिसतात' असे मोठ्या आदराने व कृतज्ञतेने सांगतात. त्यांच्यामुळे आमचे घराणे दोन विषयांकरता प्रसिद्ध आहे. एक म्हणजे आयुर्वेद आणि दुसरे म्हणजे संस्कृत. त्यांचे संस्कृत पांडित्य आणि त्यातील स्थान हे आयुर्वेद विषयातील त्यांचा अधिकार आणि कार्याइतकेच सखोल व व्यापक आहे. त्यावर पुढे केव्हा तरी मी स्वतंत्रपणे लिहीन. त्यांचा वेद, उपनिषद, तत्त्वज्ञान आणि साहित्यशास्त्र यांनी समृद्ध असा जवळजवळ हजार ग्रंथांचा संग्रह आज मी अभिमानाने सांभाळत आहे.

-श्रीरंग श्री. हिलेकर